

אז ועתה: עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה, בין היסטוריה לתודעה היסטורית

חגית לבסקי

בחודש מאי 2004 התקיים במשכנות שאננים בירושלים כנס בין-לאומי, 'הַיְקִים', שהוקדש לעולמם של יהודים יוצאי התרבות הגרמנית ולמורשתם. מארגניו של הכנס לא צפו את ההד שיעורר בציבור הישראלי. מאות 'יקים' מכל רחבי הארץ – יוצאי התפוצה הגרמנית הרחבה – הם, בניהם ונכדיהם, באו כדי להשתייך בפרהסיה למורשת היהודית-גרמנית ולהתבשם מן ההכרה וההערכה שלה זכתה בריש גלי. רבים לא מצאו מקום באולם הכנסים. קשישים בעלי כושר ישבו על המדרגות ואחרים הצטופפו בחדרים נספחים כדי לצפות בדוברים בטלוויזיה במעגל סגור. כמוכן לא חסרו דברי התמרמרות וכעס על המארגנים וניסיונות 'לחנך' את הנדחקים לראש התור, כיד המסורת היקית. הרצאות הכנס הופיעו בשלהי שנת 2005 בדפוס, בכרך 'בין המולדות: היקים במחוזותיהם'.¹ הכותרת נלקחה משירה של לאה גולדברג, 'ארץ', המובא בשער הספר ובו השורות:

אולי רק צפרי־מסע יודעות –
כשהן תלויות בין ארץ וְשָׁמַיִם –
אֶת זֶה הַכָּאב שֶׁל שְׁתֵּי הַמּוֹלְדוֹת.

לכותרות הכנס והספר יש מכנה משותף: הן קובעות את ייחודם ואף את אי-השתלבותם המלאה של עולי גרמניה בארץ. עם זאת יש הבדל ברור ביניהן. כותרת הכנס מבקשת להדגיש את ייחודם התרבותי בנוף התרבותי הישראלי מנקודת ראותם של אחרים. משמעות הייחוד הזה – חיובית או שלילית – אינה מפורשת בשם התואר 'יקים'. לעומת זאת כותרת הכרך משדרת את התפיסה של העורכים שעולי גרמניה (כשאר מהגרים, שהרי שירה של גולדברג מכוון למולדת אחרת) לא השתחררו מעולם מקשרי האהבה למולדתם הגרמנית ולא התערו בשלמות במולדתם החדשה בארץ. אכן, חלקיו השונים של הכרך מבטאים את שתי הגישות לסירוגין. מצד אחד מוקדש שער הראשון – 'זהות יהודית-גרמנית' – למטען המקורי, אך רוב מאמריו של הכרך המקובצים בשני השערים הבאים ('יקים' – זהות יהודית-גרמנית בהגירה' ו'מחוזות הזיכרון היקית'), מוקדשים

1 משה צימרמן ויותם חותם (עורכים), בין המולדות: היקים במחוזותיהם, ירושלים תשס"ו.

חגיגת לבסקי

לתרומתם התרבותית והחומרית של העולים ושל בניהם למודרניזציה בארץ באמנות, בתאטרון, במוזיקה, בספורט, בעיתונות ובתקשורת, בכלכלה ואף במערכת המדינית-דיפלומטית, ואפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה.

עד לשנות התשעים של המאה העשרים, לא נחשב התואר 'יקה' לתואר של כבוד. ביטוי זה, המכוון ליוצאי גרמניה, בא להגדיר את אופיים המנוגד כל כך לאופיה של רוב האוכלוסייה היהודית בארץ – המזרחיים והמזרח אירופים. הוא בא לציין את האיפוק וקור הרוח, את הקפדנות וה'מרובעות', את ההתנשאות המתנכרת והזרות. מקורו של המונח אינו ידוע. יש אומרים שהוא נגזר מן המילה 'יאקה' (Jacke) שפירושה מקטורן (ז'קט), שאותו הקפידו העולים החדשים ללבוש עם עניבה גם בחום הקיץ הלוהט בארץ. אחרים מתלוצצים וקובעים שהשם מציין ראשי תיבות של יהודי קשה הבנה. מכל מקום שם תואר זה רווח רק בארץ, ולא בארצות תפוצתם האחרות של יהודי גרמניה. עובדה זאת כשלעצמה כבר רומזת על ייחוד התופעה של תודעת יוצאי גרמניה בארץ. שם תואר זה יוחד בעיקר ליוצאי גרמניה, ולא לדוברי גרמנית אחרים ממחוזות האימפריה האוסטרו-הונגרית, שתרבות היום-יום שלהם לא הצטיינה בתכונות הבולטות של היהודים הגרמנים, ושלא נשאו אתם מטען של עוינות בינם לבין יוצאי מזרח אירופה, ה'אוסטיוודן'. ילדיהם של ה'יקים' עשו ככל יכולתם להסתיר את מוצאם ולמחוק כל סימן מזהה באורחותיהם לאותה זרות מביישת שציינה בעיניהם את הוריהם.² והנה עתה, כפי שהראה הכנס, החלו בעלי התואר להתגאות בו, ולא זו אף זו, המוני בנים להורים דוברי גרמנית נהרו לאותו כנס במשכנות שאננים, בתשוקה להיכלל בציבור ה'יקים', להסתופף תחת שם התואר, שהחל כנראה נושא משמעות חיובית ואף מכובדת, כאלו הכריזו – לא רק שאיננו מתביישים בו עוד, אלא אנו מתגאים בו ורוצים לקבל את ההכרה בטיבו החיובי, להמשיך לשאתו בגאון גם בעתיד.

אכן, האירוע המדובר היה הבולט בשרשרת ביטויים לתופעה חדשה למדי – הגאווה של בני הדור השני של עולי גרמניה במוצאם של הוריהם ובתרומתם, נשיאת שם התואר 'יקה' כאות כבוד, והרצון להנחיל לציבור הרחב את ההכרה בחשיבותם של עולי גרמניה בבניין הארץ והמדינה. הביטוי הראשון לתופעה זו היה בארגון התערוכה על עולי גרמניה בארץ, בשנת 1993, לרגל מלאת שישים שנה לעלייה ממרכז אירופה בעלייה החמישית. התערוכה נדדה בין שלוש הערים הגדולות וליווה אותה קטלוג מאויר,³ שכותרות תוכנו מעידות על רוחה: 'כמעט 30 אחוז פנו לחקלאות'; 'עליית הנוער – מפעל הצלה וחינוך'; 'יוזמה חדשה: ישובי המעמד הבינוני'; 'נהריה, חלוצת הגליל

2 כמובן, אני מדברת כאן מניסיוני האישי ועל יסוד תצפיותי בקרב חוגי חברים.

3 העליה החמישית: 60 שנה לעליה ממרכז אירופה [קטלוג תערוכה בביצוע חנן גולדפיין ואחרים], תל אביב תשנ"ג.

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

המערבי'; 'תנופה חדשה לפיתוח התעשייה'; 'בתי אירוח ומלונות'; 'סגנון חדש במסחר'; 'פיתוח הבנקאות והשירותים הפיננסיים'; 'החייאת שירותי הבריאות'; 'חלוצי שירותי הרווחה'; 'מקום מכובד במערכת המשפט'; 'בכל תחומי האקדמיה – תרומה מכרעת להתפתחות היישוב'; 'אנשי רוח ומחנכים דגולים'; 'עולי מרכז אירופה בעיתונות הישראלית'; 'היקים באמנויות'; 'פריחה לחיים המוסיקליים'; 'התגייסות למערכת הביטחון'; 'בשירות הציבור והמדינה'; 'בשירות החוץ'. רק כותרת אחת מעידה על מגבלות ההשפעה: 'בפוליטיקה – השפעה מוגבלת'. כמובן, רבים התרעמו על כך שהיבטים נוספים של תרומת עולי גרמניה נעלמו מן התערוכה, למשל חלקם בתנועה הקיבוצית בכלל, והדתית בפרט.

בשנים האחרונות אנחנו עדים לגאות של ממש ביוזמה נמרצת ומרוכזת להנחלת המורשת. בשנת 2003 החל לצאת לאור ביטאנו של ארגון יוצאי מרכז אירופה בכותרת חדשה: 'יקינתון' – *Yakinton: Mitteilungsblatt (MB) der Vereinigung der Israelis Mittleeuropäischer Herkunft* (עלון ידיעות של התאחדות הישראלים ממוצא מרכז אירופי), חלקו הארי בעברית וחלקו בגרמנית. הכותרת בנויה על האלוזיה ל'יקינתון), וכך הוא מכונה בפי רבים מקוראיו. העורך, צאצא לעולי מרכז אירופה, הוא העיתונאי ואיש הטלוויזיה לשעבר מיכה לימור. בגיליונות הביטאון, המופיע בערך אחת לחודשיים, שפע של מאמרים, זיכרונות ועדויות על תרומותיהם וחשיבותם של עולי גרמניה בארץ. להלן מבחר מן הכתבות בגיליון מס' 231 (פברואר-מרס 2009):

יציאת מצרים של מייסדי גלעד – על עולי גרמניה שייסדו את הקיבוץ והקנו לו את תרבותם בתכנון, בכלכלה, במנהגים, באסתטיקה ועוד, מאת אמנון להב, בן לדור המייסדים הכותב ספר על תולדות הקיבוץ (עמ' יח-כ).

במדור 'ממדף הספרים' כותב ארי רט (כותרת הביקורת: 'מקומם המרכזי של ה"יקים" בין רופאי ארץ-ישראל') על ספרם החדש של ניסים לוי ויעל לוי, 'רופאיה של ארץ-ישראל 1799 עד 1948', הוצאת איתי בחור, זכרון יעקב, 2008, המתעד 4,000 רופאים וקובע ש-88 אחוז מרופאי הארץ מימי האימפריה העות'מאנית ועד לקום המדינה היו יהודים יוצאי גרמניה ואוסטריה, ובכללם הדמויות האגדיות של ד"ר משה ואלך, מייסדו ומנהלו של בית החולים שערי צדק, וד"ר אברהם טיכו, מייסדו של בית החולים למחלות עיניים, שניהם בירושלים (עמ' כב-כד).

בכתבה 'מאה שנים לתל-אביב – "אלטנוילנד" מאת אלי מאיוס, מתועדת תרומתם של הארכיטקטים ממרכז אירופה, ובהם אלכסנדר ברוולד וריכרד קאופמן, לבינויה של העיר ומצוינת התערוכה בבית האדריכל בתל אביב: ארכיטקטורה בפלשטינה 1918-

חגיגת לבסקי

1948: יצירתם של אדריכלים יהודים דוברי גרמנית בארץ ישראל. התערוכה מתעדת את עבודתם של כשישים אדריכלים מן הידועים ביותר בארץ (עמ' כח-לב).

במדור 'אלה תולדות' מופיע המאמר 'ארתור רופין מארגן הברחה של מטבעות זהב' מאת עמרם קליין, המתעד את פועלו של 'אבי ההתיישבות' והמתניע הראשי של עליית ה'קים' וקליטתם בשנות השלושים (עמ' לו). מאמר נוסף במדור זה הוא על מיכאל ויימרס, 'מיכאל מן הנגב' שעלה כנער ב-1936, התפרסם כמקים שדה התעופה במצפה רביבים והתחנה המטאורולוגית בקיבוץ, וכמפקד בסיסי התעופה בנגב, ונהרג בתאונת מטוס במלחמת העצמאות (עמ' לה, המאמר נכתב בידי אחיו יואב, שנפטר בינתיים).

סדרת בת למדור 'אלה תולדות' מוקדשת לנשים בולטות בעלייה החמישית. המאמר במדור זה מוקדש ל'טרודה, החברה של הדסה', מאת רמי בן-ראובן. הכוונה לגרטרוד (טרודה) האזה-דרזל, ידידתה של הדסה קלוור-רוזנבלט לבית פרלמן, ולעלילות עלייתה עם משפחתה לארץ. המאמר מציין אגב שהיא הייתה 'אחת מאותם יקים שלא הסתגלו לארץ, לשפתה ולתרבותה', אך בתה, מירה סובר, הצטרפה ב-1939 לקיבוץ שדות ים ולאחר הפילוג ב-1952 הצטרפה למעיין צבי (עמ' מ-מא).

בפתח הגיליון, במדור 'דעות ותגובות' מופיע מכתבו של מיכאל אנפנגר, המבקש להגיב על מאמר בגיליון קודם, שבו נקשר המושב השיתופי ל'קים, בעוד הוגה הרעיון ומייסד המושב השיתופי הראשון, כפר ח'טין, היה דווקא עולה מבולגריה, חיים קריספין (עמ' עא). אירוע בסדרת האירועים על ה'קים – שיח סופרים על הסוגיה 'מי אתם צאצאי ה'קים?', שהתקיים בירושלים ושעליו דווח בגיליון 230 בינואר 2009 – זוכה לתגובות אחדות במדור זה. האחת מאת עליזה ארגוב (עמ' י) הכותבת: 'התאכזבתי כאשר הבחנתי בנימת הגעגועים לגרמניה, בקרב חלק מהמלומדים הנכבדים והמוערכים אשר כבר נולדו וגדלו בארץ ואשר תרמו כה רבות לתרבות הישראלית בתחומים השונים'. משה אילון מחיפה מציין: 'מעניינות השקפות המשתתפים ברב-שיח שבכולן יש מעין כמיהה לגרמניות. אני נולדתי בגרמניה וכך גם הורי, אבל בשום אופן אינני רואה אותה כ'מולדת' [...] איני יכול להבין את הכמיהה לרוח הגרמנית ואת הגעגועים שבטאו הסופרות והסופרים בני הדור השני ילידי הארץ, לשם' (עמ' י-יא).

כתב העת 'יקינתון' משקף את המגמה השלטת היום בארגון יוצאי מרכז אירופה בראשותו של ראובן מרחב, גם הוא בן הדור השני: הנחלת המורשת. הארגון הקים אתר אינטרנט מגוון שבו מוקדש חלק נכבד לתיעוד מורשתם של יהודי גרמניה בארץ.⁴ אחת

4 המידע והציטוטים שלהלן לקוחים מתוך אתר האינטרנט של הארגון: <http://www.irgun-jeeckes.org>. ההדגשות שלי.

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

מיוזמותיו של הארגון היא הכנת 'ספר היקים' ש'נועד לאסוף, לשמר ולהנציח, את תרומתם של היקים לבנין הארץ, באמצעות איסוף פרטים וסיפורים אישיים והצגתם באופן ממוחשב. המטרה היא להפיק מעין "ספר-זהב" שבו יירשמו שמותיהם של היקים שהיו שותפים להקמת המדינה ומוסדותיה השונים'. יוזמות אחרות של הארגון: המוזאון ליהדות דוברת גרמנית, מרכז מורשת היקים. בשנת 2001 נחנך בגן התעשייה בתפן המוזאון ליהדות דוברת גרמנית – המרכז למורשת היקים, שהוקם ביוזמתו של התעשיין יוצא גרמניה סטף ורטהיימר. בשנת 2004 נחתם חוזה שותפות בין ארגון יוצאי מרכז אירופה לבין סטף ורטהיימר שבעקבותיו שודרג המוזיאון, ובשנת 2005 נחנך מחדש. המוזיאון מציג בהרחבה את פועלם ותרומתם של היקים' בארץ ישראל בתחומים מרכזיים שונים ואת השפעתם של אנשי התרבות הגרמנית שעלו לארץ על עיצוב צביונה המערבי של מדינת ישראל. זאת, תוך שילוב סיפור עברה המפואר של יהדות מרכז אירופה בגרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה עד מלחמת העולם השנייה. הארגון יוזם גם פיתוח תכנית להכשרת מורים ומדריכים בחינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי בנושא תרומתם של אנשי העלייה החמישית יוצאי קהילות התרבות הגרמנית לעיצוב פני החברה והמדינה. התכנית תשים דגש מיוחד על הערכים הרלוונטיים לימינו: ערכות הדדיות, שאיפה למצוינות, השכלה, שירות ציבורי המושתת על נורמות של מנהל תקין, סובלנות וקבלת האחר.

מן המובאות שלעיל ברור שאת המשימה בהנחלת המורשת מנחה הרעיון לתקן את העוול ההיסטורי שנעשה – מנקודת ראות ציונית – לעלייה היקית' לעומת העליות ה'חלוציות', השנייה והשלישית, מצד אחד, ולראות במורשת המרכז אירופית נכס בעל חשיבות סגולית רלוונטית לחברה הישראלית העכשווית, מצד שני. אפשר לטעון שהצפת זיכרונותיהם של מהגרים והפיכתם לנושא ציבורי פתוח על ידי הדור השני והשלישי, כדי לפצות על עוולות העבר ולשבץ את הסיפור המיוחד האישי-עדתי במקום נאות בפסיפס של התודעה הציבורית, אינה מייחדת את העולים מגרמניה וניכרת בכל רובדי החברה הישראלית ותרבותה בעידן ההפרטה והפלורליזם. אולם המגמה אינה לפצות על עוולות של אפליה עדתית, אלא לשבץ את הסיפור העדתי בנרטיב הלאומי-ציבורי ההרואי ולהדגיש את חשיבותו באפופיאה של בניין הארץ והמדינה, להוסיף ולהבליט את פוטנציאל התרומה לכלל, בעתיד כמו בעבר.

האם ייחוד זה הוא פרי אפיים של עולי גרמניה וצאצאיהם? האומנם יש בהם שאיפת הצטיינות התובעת הכרה? האם הדבר נובע מאופיים היקי שתוקף כל בעיה בשיטתיות ובצורה מדעית, כביכול, ולכן נרתמו לפרויקט 'הנחלת המורשת'? השוואה קצרה לנעשה בתחום זה בשתי ארצות ההגירה העיקריות האחרות שאליהן הגיעו המהגרים מגרמניה – ארצות הברית ובריטניה – תלמדנו שהמקרה היהודי-גרמני בישראל הוא במונחים רבים ייחודי.

חגית לבסקי

בארצות הברית נתקשה למצוא ביטוי כלשהו לתודעה 'עדתית' יהודית-גרמנית. אמנם עיתונם של יוצאי גרמניה, *Aufbau* (בניין, שיקום, באנגלית: Reconstruction) יצא לאור מ-1934 עד 2004, אך תפוצתו הייתה מצומצמת וציונים ציבוריים לנוכחותם של יוצאי גרמניה בארצות הברית יש רק פה ושם. למשל, בשנת 2005 נערכה תערוכה במוזאון היהודי בבולטימור, המתעדת את קורותיהם של הפליטים היהודים מגרמניה בבולטימור.⁵ בניו יורק, שבה פועל המכון המחקרי על-שם ליאו בק, מתקיימות לעתים תערוכות והרצאות המוקדשות ליהודי גרמניה ככלל, לאו דווקא להגירתם ולחייהם בארצות הברית. אין הכוונה לטעון שבאמריקה לא קיימת תודעה של יוצאי גרמניה בדבר זהותם המיוחדת, אך זו מצמצמת בעיקר לחוגי חברים כמו חוג Stam-Tisch (שולחן השבת, הכוונה לשולחן קבע של קבוצת חברים) בניו יורק, שמקבץ קשישים יחד עם בני נוער וסטודנטים מתנדבים מגרמניה (המגיעים לאמריקה במסגרת השירות האלטרנטיבי לשירות החובה הצבאי, וכחלק מן הפעולה לסיוע לניצולי שואה בבתי אבות), או חוג יוצאי מרכז אירופה שפעל בלוס אנג'לס.⁶ אין מאמץ להדגיש או לדרבן את הצגתם של בני התפוצה הגרמנית כיסוד מיוחד בפלורליזם האמריקני,⁷ להוציא כמובן ספרים ותערוכות, המוקדשים לתרומה האינטלקטואלית והאמנותית של פליטי היטלר באמריקה.⁸ בבריטניה המצב שונה. שם מתקיימת פעילות ערה לתיעוד ולהפצה של תולדות הגירתם של יהודי גרמניה וקליטתם. בשנת 2002 קיים Association of Jewish Refugees (AJR) (ארגון הפליטים היהודים) תערוכה בשם *Continental Britons*, שהתבססה על מפעל תיעוד אודיו-ויזואלי של 150 יוצאי מרכז אירופה שסיפרו על חבלי התערותם באנגליה. מן התערוכה, ההרצאות והדיונים שהתלוו אליה עולה מבין השורות המסר הבא: באנו כפליטים וחוונו משברים. כפליטים אנו אסירי תודה לעם הבריטי שקלט אותנו למרות קשיים רבים ומאשרים על היותנו בריטים, גם אם מוצאנו ותרבותנו עדיין מובחנים היטב בעינינו ובעיני סביבתנו.⁹

5 *Lives Lost, Lives Found: Baltimore German Jewish Refugees, 1933–1945*, Exhibition Catalog of the Jewish Museum of Maryland, Baltimore 2004

6 הדברים מבוססים על היכרויות אישיות ופגישות עם חברי חוגים אלה. ראו גם Ruth Wolman, *Crossing Over: An Oral History of Refugees from Hitler's Reich*, New York 1996

7 הדברים מבוססים על היכרויות אישיות ועל העיון בגיליונות *Aufbau* באתר האינטרנט <http://deposit.ddb.de/online/exil/exil.htm>

8 Stephanie Barron et al. (eds.), *Exiles and Emigrés: The Flight of European Artists from Hitler*, Catalogue of Exhibition at the Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles 1997

9 הדברים מבוססים על היכרות אישית עם עורכת הראיונות ועם אחדים מן הראיונות המוצגים בתערוכה, על צפייה בתערוכה במקורה (היא מוצגת עתה במלואה באתר האינטרנט שלהלן) ובראיונות המוסרטים (המופקדים כיום בספריית וינר בלונדון), ועל חומר רב בתוך אתר האינטרנט של AJR: <http://www.ajr.org.uk>

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

בבריטניה, כמו בישראל, מצויים ארגוני המהגרים ממרכז אירופה בעיצומו של מפעל תיעוד והנצחה של עברם כמהגרים ושל חוויות קליטתם והתערותם. ועם זאת ההבדל בין המסרים בשני המקרים הוא תהומי. בישראל מדובר במאמץ לשלב את סיפורם של עולי גרמניה באפופיאה הלאומית, להעלות על נס את תרומתם הייחודית בעבר ואף להדגיש את הפוטנציאל להמשיך ולתרום למפעל הציוני בהווה, ובאנגליה מדובר בהכרת תודה למרות הקשיים ובתודעה עצמית של פליטים שהשתלבו כמעט לגמרי, למרות שונותם וסבלותיהם בעבר.

ייחודו של מפעל ההנצחה של עולי גרמניה נעוץ בעבר ההיסטורי של העלייה הגרמנית, בערוצי קליטתה ובהשתלבותה בחברה היישובית. בדברים הבאים אשרטט את פרופיל ההגירה מגרמניה לארץ ישראל, לארצות הברית ולבריטניה, ואעמוד על ההבדלים המונחים ביסוד הבניית הזיכרון הקולקטיבי ופעילות קהילת המהגרים וצאצאיהם בארצות ההגירה השונות.

העלייה לארץ בהשוואה להגירה לארצות הברית ולבריטניה

יתרונה של ארץ ישראל בקליטת הגל הראשון של המהגרים מגרמניה הנאצית

עליית הנאצים לשלטון ב־1933 אירעה בד בבד עם ראשיתה של תקופת שגשוג כלכלי בארץ ישראל, שנמשכה עד שלהי 1935. אמנם מדיניות ההגירה של השלטון המנדטורי קבעה סייגים רבים לעלייה, אך אלה היו קלים ביחס למדיניות ההגירה הקשוחה שהנהיגו ארצות הברית ובריטניה. האחרונות, שהטילו הגבלות חמורות על ההגירה אליהן כבר בראשית שנות העשרים (בארצות הברית קבע החוק מכסה של כ־27,000 מגרמניה ובבריטניה הונהג חוק הזרים ב־1921, שמנע כליל הגירה פנימה), החמירו את חוקיהן בשלהי שנות העשרים, עם פרוץ המשבר הכלכלי העולמי.¹⁰ לעומת זאת בארץ ישראל הנהיגה ממשלת המנדט מדיניות הגירה שאפשרה כניסה כמעט חופשית לבעלי הון (מאז 1931 מעל לרצפה של אלף לי"ש) ומכסות נוספות למבקשי עבודה על פי כושר הקליטה הכלכלי. מכסות אלה הוגדלו במידה ניכרת לאור השגשוג הכלכלי בארץ. על כן, מבין ארצות הים תפסה ארץ ישראל את המקום המכריע, כפי שתפסה העלייה בכלל ההגירה היהודית הבין־יבשתית בשנים אלה.¹¹ רוב המהגרים היהודים מגרמניה בשנים

Bat-Ami Zucker, *In Search of Refuge: Jews and US Consuls in Nazi Germany, 1933–1941*, London and Portland, OR 2001; Colin Holmes, *A Tolerant Country?*

Immigrants, Refugees and Minorities in Britain, London and Boston 1991

11 אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה והקליטה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006, עמ' 49–98.

חגיגת לבסקי

אלה (1933–1935) – 93,000 נפש בסך הכול – פנו לארצות השכנות. אך מבין שלושה היעדים שמעבר לים – ארצות הברית, בריטניה וארץ ישראל – תפסה ארץ ישראל את המקום הראשון: 31,000 נפש (לעומת 4,000 לבריטניה וכ-10,000 לארצות הברית), כשליש מכלל ההגירה מגרמניה.¹² בשנים 1936 ואילך פחתה העלייה בכלל, ומגרמניה בפרט, בשל המשבר הכלכלי שהגיע לארץ ובשל המצב הפוליטי – המרד הערבי והתמורה במדיניות ההגירה המנדטורית. כשגל ההגירה מגרמניה התרומם ב-1938 בעקבות אירועי אותה השנה – ובשיאם פוגרום ליל הבדולח בנובמבר – ואליו הצטרפו גם פליטי אוסטריה וצ'כוסלובקיה, שוב לא הייתה ארץ ישראל יעד הגירה משמעותי. מספר העולים לארץ ירד בשנים 1936–1939 ל-86,000, לא הרבה יותר מהמהגרים היהודים שהתקבלו בארצות הברית באותה תקופה (80,700). בגל העלייה החמישית בשנים 1933–1939 – 161,000 נפש – תפסו עולי גרמניה מעט פחות מחמישית, וחד עם העולים דוברי הגרמנית מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה מעט יותר מחמישית.¹³

שנת 1938 כנקודת מפנה

שנת 1938, ובמיוחד פוגרום 'ליל הבדולח' בנובמבר, הייתה שנת מפנה בגורלם של יהודי גרמניה. אמנם המדיניות הנאצית הלכה והקשיחה במהלך השנים 1937–1938, אך אירועי נובמבר – שרפות, ביוות והתעללות הפורעים – היו פתיחה דרמטית למעבר מרדיפה באמצעות חקיקה להתקפה אלימה מטעם השלטונות. מוסדות יהודיים נסגרו ואלפי יהודים שולחו למחנות ריכוז, ורבים מהם נספו. נראה שאם עד אז היו ספקות כלשהם אם ניתן להישאר בגרמניה, אלה נמחו. ואכן, כשבוחנים את מספרי המהגרים משלהי 1938 ואילך מתבררת תמונה זו: למעלה ממחצית היהודים שעזבו את גרמניה במהלך השנים 1933–1941 – כ-141,000 מתוך סך של 270,000 – עשו כן בתקופה הקצרה שאחרי פרעות 'ליל הבדולח'.¹⁴ רבים מאלה התכוונו להגירה כבר זמן רב, אפילו שנים, אך אירועי נובמבר הם שגרמו לארצות הברית ולבריטניה להקל את תהליכי מתן האשרות והכניסה, כמענה מוגבל למצוקת יהודי גרמניה ואוסטריה, שעתה היו לפליטים.¹⁵

12 ראו לוח 1 להלן.

13 משה סיקרון, העלייה לישראל 1948–1953, ירושלים 1957, נספח סטטיסטי, לוחות A1, A5; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, London 1998, p. 66: Table 3.1

14 ראו לוח 1 להלן.

15 לגבי התמורה המוגבלת במדיניות ההגירה האמריקנית והבריטית ראו המקורות הנוכחים בהערה 10, לעיל, וביתר פירוט: Refugee Aid Committee Report, April 1939 Wiener Library; London (WLL), Micro Film (MF) Central British Fund (CBF) Reel 2, File 190 רוב היהודים שהצליחו להיכנס למכסות ההגירה האמריקניות ולמלא אותן, המתינו שנים ועוכבו על ידי הגבלות שעתה הוסרו. רבים מבעלי הוויות קיבלו היתר להמתין בבריטניה לתורם במכסה

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

הלוח הבא מלמד על התמורה בכיווני ההגירה בין ארץ ישראל, ארצות הברית ובריטניה.

לוח 1: ההגירה מגרמניה לארץ ישראל, לארצות הברית ולבריטניה, 1933–1941¹⁶

לבריטניה		לארצות הברית		לארץ ישראל		מגרמניה	תקופה
מספר	אחוזים	מספר	אחוזים	מספר	אחוזים	סך הכול	
4.3	4,000	10.2	9,500	33.3	31,000	93,000	1935–1933
5.9	10,000	16.0	27,000	25.6	43,000	169,000	1938–1933
24.8	35,000	39.0	55,000	10.5	14,800	141,000	1941–1938
16.7	45,000	30.4	82,000	19.7	53,200	270,000	1941–1933

האמריקנית. דיון מפורט במשמעותה של שנת 1938 לגבי ההגירה היהודית מגרמניה, ראו Hagit Lavsky, 'The Impact of 1938 on German-Jewish Emigration and Adaptation in Palestine, Britain and the USA', Susanne Heim, Beate Mayer and Francis R. Nicosia (eds.), 'Wer bleibt opfert seine Jahren vielleicht sein Leben', *Deutsche Juden 1933–1941*, Göttingen 2010, pp. 207–225

הלוח מבוסס על עיבוד המקורות הבאים שנדונים בפירוט במאמרי, 16 Hagit Lavsky, 'German-Jewish Interwar Migration in a Comparative Perspective: Immigration Patterns to Palestine, the USA, and Britain', *Studies in Contemporary Jewry* 25 (2011), pp. 115–144; Michael Traub, *Die jüdische Auswanderung aus Deutschland: Westeuropa, Übersee, Palästina*, Berlin 1936; American Jewish Joint Distribution Committee, Aid to Jews Overseas: Report of the Activities of American Jewish Joint Distribution Committee (Joint Reports) for the Year 1936, 1937 1938, YIVO Institute for Jewish Research Archives (YIVO); Report of the Jewish Agency, submitted to the 21st Zionist Congress, 1939; HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society) material, YIVO, Record Group (RG) 245.4.5 Microfilm (MF) 15.12 V–I, II: Table 'Jews immigrant aliens admitted from July 1st 1933 to June 30 1943 by last permanent residence, including Austria from 1937/8'; CBF Report for 1939, WLL, MF 318/109; Claus-Dieter Krohn et al. (eds.), *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, Darmstadt 1998, pp. 5–16; Herbert Strauss, 'Jewish Emigration from Germany (II)', *Leo Baeck Institute Year Book* 26 (1981), p. 346, table 1, Yearly Immigration to Palestine; Werner Rosenstock, 'Exodus 1933–1939, a Survey of Jewish Emigration from Germany', *Leo Baeck Institute Year Book* 1 (1956), p. 376; Ari Joshua Sherman, *Island Refuge: Britain and Refugees from the Third Reich, 1933–1939*, London 1973, statistical appendix

חגית לבסקי

מרבית עולי גרמניה הגיעו לארץ בגל הראשון של היציאה מגרמניה, ואילו לארצות הברית ולבריטניה הגיעו המהגרים בעיקר לאחר 1938. לשוני זה בזמן ההגירה היו משמעויות מרחיקות לכת, הן מבחינתם של המהגרים והן מבחינתן של ארצות המקלט.

בין עולים 'מקדימים' לבין מהגרים 'מאחרים'

המהגרים של השנים הראשונות למשטר הנאצי, אלה שהגיעו לארץ ישראל, היו ברובם אנשים צעירים ובעלי כושר השתכרות גבוה. רבים מהם – אם ציונים ותיקים ואם מצטרפים חדשים לתנועה הציונית במטרה לנצל את הערוץ הזה לשם יציאה מגרמניה – הכינו את עצמם לעלייה על ידי הכשרה מקצועית מתאימה, וגם יכלו להוציא מגרמניה חלק ניכר מהונם. לעומת זאת, מי שהיגרו מאוחר יותר – רובם לארצות הברית ולאנגליה – היו מבוגרים יותר, במצב כלכלי קשה יותר לאחר שנות הרדיפה הנאצית ויכולתם להוציא את רכושם מגרמניה הייתה מוגבלת. ההבדל מבחינת ההרכב הגילי והמקצועי בין העולים המוקדמים לבין המהגרים המאוחרים משתקף בלוחות 2 ו-3 שלהלן.

לוח 2: המבנה הגילי של יהודי גרמניה ושל המהגרים ממנה לפי תקופות ויעדים, באחוזים¹⁷

גיל	גרמניה	ארץ ישראל	ארצות הברית	ארצות הברית	בריטניה	בריטניה
	1933	1938-1934	1938-1934	1941-1938	1935-1933	1939
20-0	28.2	33.0	30.0	18.0	14.0	12.0
17-59	55.5					
21-50		52.0	55.0	51.0	78.0	62.0
51+		15.0	15.0	31.0	7.0	24.0
60+	16.3					
סך הכול	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

17 לוח 2 מדגיש את הנתונים לגבי 1938-1941 בארצות הברית ובבריטניה, משום שרוב המהגרים הגיעו בשנים אלה ולכן המבנה הגילי של המהגרים בשנים הקודמות רלוונטי פחות. כן יש להדגיש את השפעת ה'קינדרטרנספורט' שבמסגרתו הובאו לבריטניה 10,000 ילדים, והשפעתם ניכרת במבנה הגילי של המהגרים אליה. הלוח מבוסס על עיבוד המקורות הבאים (הנתונים בפירוט במאמרי, לעיל, הערה 16): יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1945, ירושלים 1990, עמ' 57, 59 (מבוסס על סקר סטטיסטי של הסוכנות); Immigrant Aliens or Newcomers admitted to the United States for Permanent Residence, who gave Germany as their Last Permanent Residence, Years ended June 30, 1935, 1936,

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

לוח 3: המבנה המקצועי של יהודי גרמניה ושל המהגרים ממנה לפי תקופות, באחוזים¹⁸

בריטניה 1935-1933	ארצות הברית	ארץ ישראל	גרמניה	ענף תעסוקה
21.0	58.5	26.0	61.3	מסחר
6.0	3.5	39.0	23.1	תעשייה
68.0	38.0	18.0	13.9	מקצועות חופשיים ושירותים
5.0		17.0	1.7	חקלאות לא ידוע
100.0	100.0	100.0	100.0	סך הכול

מכל המוצג לעיל עולה שלמקדימים להגר – הפונים לארץ ישראל – עמדו יתרונות שלא עמדו לאלה שהיגרו אחרי 1938 מבחינת נתוני הפתיחה להתערות מהירה בארץ המקלט. כפי שנראה להלן, גם מבחינתן של הארצות הקולטות היה לארץ ישראל יתרון יחסי לעומת ארצות הברית ובריטניה.

ארץ ישראל, ארצות הברית ובריטניה כארצות מקלט להגירה היהודית מגרמניה

יתרונה של ארץ ישראל כארץ קולטת הגירה מגרמניה: ההיבט הכלכלי

מראשית תקופת המנדט נהנתה ארץ ישראל – יחסית לארצות ההגירה המסורתיות – מכוח משיכה למהגרים יהודים וממדיניות הגירה גמישה יחסית לזו של ארצות הברית ובריטניה, שהתבססה על כושר הקליטה הכלכלי של הארץ. כוחה זה עמד לה במיוחד במחצית הראשונה של שנות השלושים, שהיו שנים של שגשוג כלכלי ללא תקדים ושל רגיעה פוליטית יחסית לאחר שוך המתרחות בעקבות מאורעות 1929 בארץ. בשנים אלה

1937, 1938, by Sex, Age, etc., YIVO, Chamberlain Archives (RG 278), Box 2, Folder 31, and Box 4; The Academic Assistance Council Annual Reports 1934, 1935 [London, WLL]; Harold Fields, *The Refugee in the United States*, New York 1938; Leo Grebler, *German-Jewish Immigrants to the United States during the Hitler Period* (1976), Leo Baeck Institute Archives New York (LBINY), ME 716, MM 29; Jewish Refugee Aid Committee Reports, 1933-1935, 1939, WLL, CBF Files

18 ראו המקורות בהערה 17 לעיל.

חגית לבסקי

היה שיאו של המשבר הכלכלי בארצות הברית ובבריטניה, ולא ייפלא על כן שהחלק הארי (65 אחוז) של ההגירה היהודית הבין-יבשתית, ובכללה זו מגרמניה, פנתה לארץ ישראל דווקא.¹⁹ אולם היה היבט נוסף ביתרונה היחסי של ארץ ישראל מנקודת ראותם של העולים מגרמניה. בעוד ארצות הברית ובריטניה היו ארצות מפותחות מאוד מבחינה כלכלית, וסבלו מאבטלה של גורמי ייצור מפותחים בתעשייה ובשירותים (מקצועות חופשיים), שיוועה ארץ ישראל המתפתחת לכוחות מקצועיים מודרניים בתחומים שבהם הצטיינו העולים מגרמניה. לעומת זאת, ההון האנושי שהביאו עמם יהודי גרמניה התקשה למצוא באמריקה את הביקוש ואת המצע החינוכיים לפעילות. המשק היה נתון במשבר והמהגרים התקשו למצוא תעסוקה בכלל ובמקצועותיהם בפרט, וסבלו מהידרדרות במעמדם המקצועי, הכלכלי והחברתי.²⁰ מלבד יתרונות אובייקטיביים אלה נהנו עולי גרמניה לארץ ישראל מעדיפויות נוספות על פני אחיהם המהגרים לארצות אחרות. התנועה הציונית בגרמניה השקיעה משאבים רבים – ארגוניים וחומריים – בהכוונת העלייה. אישים מרכזיים מקרב ציוני גרמניה מלאו תפקידי מפתח במוסדות העלייה וההתיישבות הציוניים בארץ ובחו"ל, והקימו ב-1933 את המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל. היהדות העולמית הגיבה על עליית הנאצים והתמקדה אף היא בארץ ישראל כמקלט מועדף ותמכה פיננסית בהכוונת העלייה. אך הגורם המכריע היה, כאמור, יתרונה הכלכלי של הארץ, והוא שהביא להקמת המנגנונים החשובים לתמיכה בעלייה מגרמניה – בהם הסכם ההעברה בין ההסתדרות הציונית לבין הממשלה הנאצית, שאפשר למהגרים יהודים להעביר חלק ניכר מרכושם לארץ בצורה של יבוא סחורות גרמניות. גם הקרן הבריטית המרכזית – Central British Fund – שנוסדה ב-1933 בבריטניה כדי לסייע בהגירתם של יהודי גרמניה הנרדפים וביישובם מחדש, שמה את ארץ ישראל בראש סדר העדיפויות והניחה את היסוד הפיננסי להקמתו של המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל.²¹ מלכתחילה עמד לצדה של ארץ ישראל יתרון כלכלי מול אמריקה ובריטניה מנקודת ראותם של המהגרים. ואולם, כיצד השפיע אופיין של החברות קולטות ההגירה על קליטתם של המהגרים, על מקומם בחברה הקולטת ועל תודעתם העצמית בארצותיהם החדשות?

19 שם.

Norman Bentwich, *The Refugees from Germany, April 1933 to December 1935*, London 1936

Hagit Lavsky, *Before Catastrophe: The Distinctive Path of German Zionism*, Detroit and Jerusalem 1996, pp. 246–251; Council for German Jewry, *First Annual Report for 1936* [London] WLL, CBF files

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

המרכיב היהודי-גרמני בקהילה היהודית

ראשיתה של הנוכחות היהודית גרמנית בארץ ישראל היא עוד מימי 'היישוב הישן' (כולל ה'ו"ד), ועלייתם של מעטים, יומים בולטים בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, כמו ארתור רופין, מייסד המשרד הארץ ישראלי של ההסתדרות הציונית ביפו בשנת 1908, ארתור בירם, מייסד בית הספר הראלי בחיפה, הרופאים אליהו אוארבך ווילהלם זאב ברין, המהנדסים האחים טריידל ועוד.²² בשנות העשרים עלו מגרמניה למעלה מ-3,000 עולים, רובם בתקופת השיא של העלייה הרביעית, בשנים 1924–1925. עולים אלה היו חלק מגל הגירה כללי מגרמניה, שעמו נמנו גם יהודים לא מעטים, אשר נפגעו קודם מן האינפלציה הדוהרת ולאחר מכן ממשבר היישוב של המטבע בגרמניה. האינפלציה הדוהרת מזה והשגשוג בארץ ישראל מזה דרבנו בעיקר צעירים לומדים או בראשית דרכם המקצועית, שכבה שאפיינה את התנועה הציונית, לחפש את עתידם במקום אחר.²³ לארץ באו צעירים שרבים מהם הכשירו עצמם מקצועית לעלייה לארץ במסגרות ציוניות. נמנו עמם ראשוני הפרופסורים של האוניברסיטה העברית שנפתחה ב-1925, רופאים, ארכיטקטים, גאולוגים וכמה עסקנים ציונים שבאו לעמוד בראש מוסדות ההתיישבות בארץ, ובהם ארתור הנטקה, מנהל קרן היסוד, גאורג לנדאוואר, מנהל מחלקת העלייה, יוליוס ברגר, מנהל קרן קיימת לישראל, לודוויג פינר, מנהל המדור להתיישבות המעמד הבינוני במחלקת ההתיישבות, ועוד. גל עלייה צנוע זה עתיד למלא תפקיד חשוב בעיצוב אופי קליטתם בארץ של עולי העלייה החמישית מגרמניה.

בארצות הברית מילאה ההגירה מגרמניה באמצע המאה התשע-עשרה תפקיד מפתח בהתהוותה של הקהילה היהודית האמריקנית, בעיצוב זרמיה הדתיים הרפורמיים והליברליים ובהנהגתה ובקליטתה של ההגירה ההמונית ממזרח אירופה בשלהי המאה התשע-עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה. יהדות אמריקה הונהגה אז בידי בני הדור השני למהגרים מגרמניה, ובהם יעקב שיף, יוליוס רוזנוולד, לואיס ברנדייס, פליקס פרנקפורטר ועוד, שהקימו את המוסדות העיקריים של הקהילה, ובראשם הוועד היהודי-אמריקני והג'וינט. ההגירה מגרמניה בשנות העשרים באה בעיקר מקרב שכבה של סוחרים אשר נפגעו ממשבר היישוב, ואף כי מספרם היה למעלה מ-7,000 (פי שניים ממספרם של העולים לארץ), הם לא הוסיפו יסוד חדש ובולט ליהדות אמריקה ולא ניכרו

22 ריכרד ליכטהיים מונה כמה עשרות עולים מסוג זה בתקופה הנדונה. ריכרד ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, ירושלים 1951, עמ' 93–94.

23 חגית לבסקי, 'תקופת האינפלציה בגרמניה והמשברים שבעקבותיה (1922–1926) מנקודת מבט ציונית', הציונות יב (1987), עמ' 165–181.

חגית לבסקי

בקליטתה לעתיד של ההגירה בימי הנאצים, שעה שההנהגה של יהדות אמריקה החלה לעבור מידי בני המהגרים מגרמניה לידי בניהם של המהגרים ממזרח אירופה. הקהילה היהודית בכריטניה קלטה בימים שקדמו לנאצים רק יהודים מעטים מגרמניה, ולא חוותה גלי הגירה משם. בין אלה היו כמה מדענים ואנשי תעשייה בולטים, כגון אלפרד מונד (לורד רדינג), אך לנוכחותם לא נודעה משמעות מבחינת התארגנותה של הקהילה היהודית בכלל, ובהקשר להגירה מגרמניה בפרט.²⁴ הקהילה היהודית הונהגה בעיקר בידי האליטה הספרדית הוותיקה, ואליה עתידים היו להצטרף יוצאי מזרח אירופה שהגיעו בגל ההגירה ההמונית ממזרח אירופה במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים, ושמנו את רוב הקהילה. מכל זה ברור כי לארץ ישראל היה יתרון גם מנקודת ראות של ה'מצאי' הגרמני-יהודי בארץ הקליטה. עולים ותיקים ניהלו את מוסדות העלייה, הקליטה וההתיישבות, בעוד שבשתי המדינות האחרות שררה זרות מוחלטת בין הקהילה לבין המהגרים מגרמניה (בריטניה) או אדישות כלפי מהגרים נוספים שיש לקלוט אותם (אמריקה).

מקומם של המהגרים מגרמניה בארצות הקליטה

נפנה לבחון את כמות המהגרים מגרמניה בשלוש ארצות הקליטה הנדונות. אין ספק שארצות הברית תפסה את המקום הראשון, ואילו ארץ ישראל ובריטניה קלטו יחד עשרים אחוז בלבד יותר ממה שקלטה ארצות הברית לבדה. אך יש לבחון את הפרופורציות האלה על רקע הנסיבות בכל אחת מארצות היעד. בארץ ישראל, שבה נהנה היישוב היהודי זה כבר ממעמד של בית לאומי, הייתה העלייה עורק החיים של היישוב. העולים מגרמניה מנו כעשרים אחוז מגל העלייה החמישית, שהכפיל את גודלו של היישוב. עולי גרמניה היו זרים למדי לאוכלוסיית היישוב, כמו גם לרוב עולי הגל הזה. ואולם הם היו, יחד עם קודמיהם משנות העשרים ועם שאר המהגרים המרכזי אירופים, מרכיב חדש וחשוב בתהליך הפיתוח והמודרניזציה של היישוב. מבחינה זו המצב היה שונה בתכלית בשתי הארצות האחרות.

בארצות הברית הייתה ההגירה היהודית ממרכז אירופה (כ־129,000) רובה של ההגירה בשנות השלושים, אך הוסיפה רק שלושה אחוזים ליהדות אמריקה, שמנתה ערב התקופה כ־4,000,000 נפש. לכן קשה לדבר במקרה האמריקני על תוספת של יסוד חדש לאוכלוסייה היהודית, שהיסוד הגרמני בה היה בולט עוד מימי גל ההגירה הגדול באמצע המאה התשע-עשרה. יהודים יוצאי גרמניה החזיקו בהגמוניה בקהילה, אף כי

24 Austin Stevens, *The Dispossessed*, London 1975; Anthony S. Travis, 'From Color Makers to Chemists: A Jewish Profession Elevated', *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts* 3 (2004), pp. 199–219

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

תהליך של חילוף משמרות בינם לבין יוצאי מזרח אירופה החל כבר בשנות השלושים. יש להניח שהרושם של ההגירה בימי הנאצים על יהדות אמריקה לא היה כה חזק כמו זה שהיה בארץ ישראל.

בבריטניה היה המצב שונה. כמו בארץ, גם בבריטניה הביאו המהגרים ממרכז אירופה יסוד חדש בתכלית לאוכלוסייה היהודית שמנתה יהודים ספרדים ומזרח אירופים. אך בעוד בגל העלייה לארץ היו יוצאי מרכז אירופה כחמישית מכלל העולים, בבריטניה היוו 83,000 המהגרים ממרכז אירופה את רובו של גל ההגירה, ושיעורם היה כ־28 אחוז מאוכלוסיית יהודי בריטניה בת 300,000 הנפש ערב הגירתם. גם אם נביא בחשבון שרק 45,000–50,000 מן המהגרים השתקעו בבריטניה (שכן רבים מן הבאים היו מהגרי מעבר בעלי ויזות לאמריקה ולארצות אחרות), יתברר שהם הוסיפו כ־17 אחוז לקהילה הקיימת, לעומת שלושה אחוזים במקרה האמריקני. בבריטניה, כמו בארץ ישראל, לא היה תקדים לנוכחות כה מסיבית של יוצאי מרכז אירופה. אך בניגוד לארץ ישראל, לא המדינה ולא הקהילה היו ערוכות לקליטתם. כאן שלטה הגישה העוינת לזרים, ובשלה חששו גם היהודים מהופעתם של המהגרים החדשים.²⁵

העולים והמהגרים בארץ ובמדינות המקלט

נקודת הזמן שבה הגיעו רוב המהגרים לארצות היעד הייתה קריטית. בארץ ישראל היה שגשוג כלכלי וביקוש לפוטנציאל המצוי בהם, פוטנציאל שנהנה מן העדיפות של מהגרים צעירים בעלי כישורים מקצועיים גבוהים. לא כן בארצות הברית ובבריטניה. בהן המפגש בין הפוטנציאל של המהגרים לבין מצבם של המשקים הקולטים היה בעל סיכויים נמוכים יחסית להצלחה מהירה. אך אם בארצות הברית יכלו המהגרים ליהנות ממדיניות הפיתוח וממדיניות הסיוע המלחמתי לבריטניה שנקט הממשל של רוזוולט לאחר פרוץ המלחמה בין בריטניה לגרמניה, שילמו המהגרים נתיני מדינות האויב בבריטניה מחיר יקר. הם הושמו במחנות מעצר באיים הסמוכים לאנגליה, ואף שולחו למחנות כאלה באוסטרליה ובקנדה. כנתיני מדינות אויב הם נאלצו להסתיר ככל האפשר את זהותם ואת לשונם הגרמנית, ולצמצם את נוכחותם במידת האפשר.

נוכחות והשפעה

המהגרים פעלו בדרכם של מהגרים והגיבו על המציאות החדשה לפי טיב זיקתם אליה. דרכם זו הייתה שונה בהתאם לאופיים השונה של המהגרים מזה, ושל ארצם הקולטת

חגית לבסקי

מזה. בארץ ישראל התפזרו העולים מגרמניה בעיר ובכפר (כ־25 אחוז מתוכם התיישבו בכפר, בצורותיו השונות) בשיעורים דומים לפיזור האוכלוסייה היהודית בארץ, שלא דמו כלל לפיזורם בגולה – בהשפעת האידיאולוגיה הציונית וההכשרה שקיבלו טרם עלייתם. עם זאת, בהתיישבותם בערים ניכר דפוס של התרכזותם במספר שכונות מוגדר, כגון רחוב בן־יהודה בתל אביב, שכונת רחביה בירושלים ואחווה שעל הר הכרמל בחיפה. שכונות אלה זוהו עם המעמד הבינוני של עולי גרמניה. דפוס פיזור־ריכוז כזה מוכר במקרים רבים של הגירה, שכן הוא מאפשר למהגר ליהנות מרשת סיוע חברתית בתקופת ההתערות הראשונה בחיי היום־יום, בתרבות ובלשון של הארץ, אולם במקרה של עולי גרמניה הייתה תופעה זו בולטת במיוחד. בולטות זו נבעה מאופיים התרבותי של עולי גרמניה, שהיה שונה מזה של תושבי הארץ ושל עולים אחרים. מחסום השפה היה גורם מרכזי, ואף כי מעטים מן העולים למדו עברית טרם עלייתם או באו מקרב החוגים הדתיים, שספגו את השפה כשפת בית הכנסת והסידור, הרי שהיה קושי מיוחד במעבר משפה אירופית לשפה שמית שונה כל כך, הנמצאת בשלב של התפתחות מהירה. יתרה מזאת, בחוגי התרבות הגרמנית שררה תודעה עמוקה של עליונותה של תרבותם ושל שפתה, שבה נכתבו מיטב יצירות רוחו של האדם האירופי. על מחסום השפה ועל תחושת עליונותה של התרבות העילית על פני זו המקומית נוסף המחסום התרבותי בין ערכי תרבות הפרהסיסה בחיי היום־יום – כגון ערכי הניקיון, הדייקנות, הפרפקציוניזם והאסתטיקה – לבין התערובת המקומית של תרבות מזרח תיכונית ומזרח אירופית, ורגשי הסתייגות הדדיים בין העולים לבין יוצאי מזרח אירופה, שמנו את רוב היישוב. כל אלה יצרו הסתגרות ואף סנוביות בקרב עולי גרמניה.

תחושת העליונות התרבותית של עולי גרמניה ניוונה ממעמדם המקצועי. כבר עמדנו על כך שרבים מעולי גרמניה היו בעלי מקצועות חופשיים ואקדמאים.²⁶ כבר לפני העלייה בשנות השלושים מלאו עולי גרמניה תפקידי מפתח בפיתוח האוניברסיטה העברית והטכניון; עתה נוספו עליהם רבים שנתנו תנופת פיתוח למוסדות חדשים, ובהם מכון זיו (וייצמן) והאקדמיה לאמנות בצלאל. אכן, גרמניה הייתה בית גידולם של רוב אנשי האקדמיה בארץ, גם אלה שבאו ממזרח אירופה, ופיתוחם של המוסדות האקדמיים זוהה עם התרבות הגרמנית.²⁷ יתרה מזאת, עולים ממרכז אירופה הביאו עמם סטנדרטים חדשים של יצירה ושל צריכה תרבותית בתחומים רבים – במוסיקה, בארכיטקטורה,

26 גלבר (לעיל, הערה 17) מציין ששיעורם היה עשרים אחוז מכלל עולי גרמניה, עמ' 57.
27 שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך ראשון: שורשים והתחלות, ירושלים 1997; חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך שני: התבססות וצמיחה, ירושלים 2005; הנ"ל (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך שלישי: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, ירושלים 2009.

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

בגרפיקה, בצילום – ודוק: כל אלה התחומים שברלין של תקופת ויימר עמדה בחזית פיתוחם מזה, ושלא נדרשו לשליטה בלשון העברית מזה.²⁸ גם בתחומים מקצועיים אחרים הביאו עמם העולים מגרמניה את החידושים מבירת התרבות המודרנית, ברלין, ובהם רפואה, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית וחינוך.²⁹ כל אלה, נוסף על יישומים ופיתוחים חדשים בתחומי התעשייה, המסחר, הפיננסים והתיירות, קידמו את המשק היהודי בארץ ישראל בתהליך המודרניזציה שלו.

המקרה האמריקני שונה במידה רבה מזה הארץ ישראלי. אמנם ההגירה לאמריקה הביאה עמה את גדולי האמנים, הסופרים, המדענים והאינטלקטואלים היהודים גרמנים. רובם הגיעו עוד בתקופת ההגירה הראשונה (1933–1935), בעיקר בזכות המנגנונים המיוחדים שהוקמו בארצות הברית לשם חילוץם של גדולי הרוח הנרדפים מגרמניה ושיבוצם במוסדות אקדמיים בארצות הברית.³⁰ נוכחותם התקבלה בזרועות פתוחות של הממסד והחברה האמריקנים, ויצירתם פתחה אסכולות ותחומים חדשים באמנות החזותית, ביצירה המוזיקלית, בפיתוחם של מדעי הרוח, החברה והטבע, ואפילו בהקמתם של מוסדות חדשים, כגון הניו סקול בניו יורק.³¹ יתר על כן, באמריקה, שלא כמו בארץ ישראל, לא בלם מחסום השפה את השתלבותם של המהגרים מגרמניה בחברה, אם משום שהמעבר מגרמנית לאנגלית לא היה כה קשה כמו במקרה של המעבר מגרמנית לעברית (והשפעתם הרבה ניכרה בתחום הקולנוע, למשל), ואם משום שבארץ הגירה פלורליסטית וסובלנית, שלא עמדה בעיצומו של בניין זהות לאומית, יכלו הסופרים הגרמנים להמשיך ולכתוב בגרמנית.

28 ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007, עמ' 24–25, 164–163, 178–176; גלבר (לעיל, הערה 17), עמ' 472–466; Joachim Schloer, "Das Großstadtleben nicht entbehren": Berlin in Tel Aviv', *Exilforschung – Ein internationales Jahrbuch* 13 (1995), pp. 166–183; גדעון עפרת, בצלאל החדש 1935–1955, ירושלים 1987.

29 דורון נידרלנד, 'השפעת הרופאים העולים מגרמניה על התפתחות הרפואה בארץ ישראל', קתדרה 30 (1983), עמ' 111–160; נסים לוי ויעל לוי, רופאיה של ארץ ישראל 1799–1948, זיכרון יעקב 2008; ערן י' רולניק, עושי הנפשות: עם פרויד בארץ ישראל 1919–1948, תל אביב 2008; רקפת זלשיק, עד נפש: מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל, תל אביב 2008; חגית לבסקי, 'לאומיות, הגירה והתיישבות: האומנם הייתה מדיניות קליטה ציונית?', אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918–1948, קריית שדה בוקר 2003 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), עמ' 153–178. היבוא בתחום החינוך, שבא לביטוי בהקמתם וניהולם של מוסדות חינוך חדשניים כגון 'תיכון חדש' בתל אביב, 'הוגים' בחיפה ו'מעלה' בירושלים, עוד לא זכה למחקר.

30 קרון ואחרים (עורכים) (לעיל, הערה 16), עמ' 446–466; *The Academic Assistance Council Annual Reports 1934, and 1935*, London

31 קרון ואחרים (עורכים), שם.

חגית לבסקי

גם בארצות הברית, כמו בארץ ישראל, נוצרו מובלעות מסוימות של המהגרים מגרמניה, כגון האמנים ואנשי הרוח באזור Pacific Palisades בלוס אנג'לס, והמהגרים מבני המעמד הבינוני הנמוך מדרום גרמניה ב־Washington Heights שבניו יורק.³² אך אלה היו היוצאים מן הכלל, שלא ייצגו את רוב המהגרים מגרמניה, ובוודאי שלא ביטאו תחושת הסתייגות ועליונות או מחסום בהשתלבות החברתית. בארצות הברית נעלם ייחודם של המהגרים היהודים מגרמניה כבר אצל בני הדור הראשון. הביטאון היהודי־גרמני באמריקה, *Aufbau*, מלמד על תהליך אמריקניזציה מהיר ומתוזמר שעליו ניצח ה־New World Club שנוסד בשנות העשרים בשם Deutsch-Jüdischer Club והוא שהוציא ביטאון זה לאור. מודעות על קורסים אינטנסיביים ומסובסדים ללימוד אנגלית חדלו להופיע ב־1941, והאינפורמציה התרבותית בדפי העיתון מלמדת על ההתערות הלשונית המהירה. נדפסו בו הודעות רבות באנגלית, אף שהעיתון שמר על שפתו הגרמנית עד סגירתו ב־2004.³³ ייחודם של המהגרים ניכר בעיקר בחוגי האליטה התרבותית, בלא שהייתה לו השלכה לטוב או לרע על תרבות היום־יום האמריקנית, שלא סבלה מנחיתות תרבותית כלפי התרבות המיובאת. מעבר לכך, החברה האמריקנית הייתה, כאמור, חברה פלורליסטית. ההגירה מגרמניה לא הביאה יסוד חדש של ממש לתערובת האוכלוסייה הקיימת בכלל וזו היהודית בפרט, והמהגרים לא שאפו להטביע חותם, אלא להפוך לאזרחים ולהתערות במהירות האפשרית במרקם האמריקני. הם לא תרמו תרומה ייחודית למשק האמריקני, ואף התקשו לממש את יתרונותיהם היחסיים במקצועות החופשיים. כתוצאה מכך הם לא שאפו להתבלט אלא להשתלב ככל האפשר.

הדברים האמורים במקרה האמריקני לגבי המהגרים מחוגי האמנים והמדענים, נכוחים במידה רבה גם במקרה הבריטי. גם כאן בלטו אנשי רוח ומדע בתקופה

Ehrhard Bahr, *Weimar on the Pacific: German Exile Culture in Los Angeles and the Crisis of Modernism*, Berkeley 2007; Steven G. Lowenstein, *Frankfurt on the Hudson: The German-Jewish Community of Washington Heights*, Detroit 1989
Aufbau, 1934–1941, 2004; German-Jewish Club, Leo Baeck Institute New York 33
(LBINY), AR 6466; American Federation of Jews from Central Europe, *Ten Years, 1941–1951* (New York), LBINY; Maurice R. Davie and Samuel Koenig, *The Refugees are Now Americans*, New York 1945; Julius and Edith Hirsch, 'Berufliche Eingliederung und wirtschaftliche Leistung der deutsch-juedischen Einwanderung in die Vereinigten Staaten (1935–1960)', American Federation of Jews from Central Europe, *Twenty Years, 1940–1960*, New York 1961, pp. 41–70; Harold Fields, *The Refugee in the United States*, New York 1938; Leo Grebler, *German-Jewish Immigrants to the United States during the Hitler Period* (1976), LBINY, ME 716, MM 29; Donald Peterson Kent, *The Refugee Intellectual: the Americanization of the Immigrants of 1933–1941*, New York 1953

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

הראשונה, ובשל אותן הסיבות, וגם כאן לא הייתה לכך השלכה על החברה בכלל. אלא שבניגוד לארצות הברית, החידוש והבולטות של המהגרים היהודים ניכרו בתחומי האמנות והמו"לות, במוזיקה ובתאטרון, שאליהם ייבאו את הגישות המודרניות המפותחות מברלין ומווינה (חלקם של יוצאי אוסטריה בקרב המהגרים לבריטניה היה גדול יחסית).³⁴ כמו כן תעשיינים יהודים גרמנים מילאו תפקיד חשוב בפיתוח אזורים נחשלים, בעיקר בצפון אנגליה, ובחידושים שייבאו לתעשיית הטקסטיל, העור והפרוות.³⁵

ואולם, שלא כמו בארץ ישראל ובאמריקה, החברה האנגלית והיהודית-האנגלית הייתה חברה סגורה, לא פלורליסטית מבחינה אתנית ולא פתוחה מבחינה מעמדית. על כן המפגש בין המהגרים לבין החברה הכללית והיהודית היה טעון ורווי מתח, והוא שעמד ביסוד הפוסי ההתיישבות של המהגרים ברבעים מוגדרים, כגון Belsize Park בלונדון, שם הקימו את חנויותיהם ואת מאפיותיהם, את בתי הקפה שלהם ואת בתי הכנסת שלהם (שבמשך הזמן הצטרפו לזרמים הליברליים או האורתודוקסים הקיימים באנגליה) ויצרו מעין אי של הווי גרמני יהודי שהתמיד בקיומו, למרות ההתערות הכלכלית והתרבותית הכללית לאורך השנים.³⁶

Günter Berghaus, *Theatre and Film in Exile: German Artists in Britain, 1933–1945*, 34
Oxford, New York, Munich 1989; Daniel Snowman, *The Hitler Emigrés: The
Cultural Impact on Britain of Refugees from Nazism*, London 2002

Werner E. Mosse et al. (eds.), *Second Chance: Two Centuries of German-Speaking* 35
Jews in the United Kingdom, Tübingen 1991

Salomon Adler-Rudel, 'Die juedischen Refugees in England (1943)', Salomon 36
Adler-Rudel Collection, LBINY, AR 4473; *The Academic Assistance Council
Annual Reports 1934 and 1935*, London; Marion Berghahn, *German-Jewish
Refugees in England: The Ambiguities of Assimilation*, New York 1984; Anthony
Grenville, 'The Integration of Aliens: The Early Years of the Association of Jewish
Refugees Information, 1946–1950', Ian Wallace (ed.), *German Speaking Exiles in
Great Britain*, Amsterdam 1999 (*The Yearbook of the Research Centre for German
and Austrian Exiles Studies*, 1), pp. 1–23; Anthony Grenville, *Continental Britons:
Jewish Refugees from Nazi Europe*, London 2002; Pamela Shatzkes, *Holocaust and
Rescue: Impotent or Indifferent / Anglo-Jewry 1938–1945*, London and Portland, OR
2004; Bea Lewkowicz, 'Belsize Square Synagogue: Community, Belonging, and
Religion among German-Jewish Refugees', Anthony Grenville and Andrea Reiter
(eds.), *'I Didn't Want to Float; I Wanted to Belong to Something': Refugee
Organizations in Britain 1933–1945*, Amsterdam and New York 2008 (*The
Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies*, 10), pp.
113–136; Waltraud Strickhausen, 'Grossbritannien' (לעיל, הערה
,16 עמ' 251–269.

חגית לבסקי

פוליטיקה וארגון

קבלת הפנים השונה בשלוש הארצות עוררה תגובה שונה בקרב המהגרים. בארץ ישראל, שבה הסתייעו העולים במערכת משומנת היטב של סיוע שאורגנה הן על ידי קודמיהם והן על ידי מוסדות ההסתדרות הציונית, הם הקימו כבר ב־1932 ארגון של יוצאי ארצם ('לנדסמנשפט') בשם 'התאחדות עולי גרמניה', שמטרתו המוצהרת הייתה לסייע בשילוב העולים במסגרות התרבות והחברה הציונית היישובית, והחלו מיד באותה השנה בהוצאת עיתונם בשפה הגרמנית, *Mitteilungsblatt* (עלון ידיעות). לכאורה, לנוכח השליטה הציונית בכלל, והציונית גרמנית בפרט, במפעל העלייה מגרמניה, אפשר היה לצפות להתערות מהירה של הנהגת העולים במנגנוני הפוליטיקה היישובית של הבית הלאומי. אולם לא כך היה. יחד עם תרבותם הגרמנית הביאו עמם העולים מושגים שונים לגמרי בתחומי חברה ופוליטיקה מאלה ששררו ביישוב. בתחום הדתי שלטה כפיפתם המסורת הסובלנית, הליברלית או האורתודוקסית של 'תורה עם דרך ארץ', שלא מצאה מסילות ללב האורתודוקסיה או החילוניות המזרח אירופית. גם בתחום הפוליטי הייתה מורשתם הליברלית־סובלנית ניכרת, בעיקר בהסתייגותם מן המפלגות השולטות בכיפה היישובית וברצונם לדבוק בקונסנזוס, בגישתם הפשרנית לסוגיית הסכסוך היהודי־ערבי (ברית שלום מצאה בקרבם אוהדים רבים), וכן בעמדתם בתחום החברתי כלכלי, שהיה מיזוג של חופש הפרט ויעילות מזה ושל כמיהה לצדק חברתי מזה. מנהיגיהם של ציוני גרמניה היו בעבר מקורבים להנהגה הציונית העולמית בראשותו של וייצמן ופעילים במוסדותיה. עיתונם הגרמני, *Jüdische Rundschau* (תצפית יהודית), נקרא באופן קבוע בידי ראשי הציונות והיישוב וברחבי התנועה הציונית והוערך כעיתון ברמה גבוהה.³⁷ מנהיגי העולים היו אפוא מועמדים טבעיים להשתלב בהנהגת היישוב, לכאורה, אך למרבה תסכולם לא מצאו בה את מקומם. הם באו בתקופה שבה עברה המנהיגות הציונית והיישובית מידיהם של חיים וייצמן ואנשי חוגו לידיהם של דוד בן־גוריון ומפא"י, ואתם לא היו למנהיגים אלה, כגון קורט בלומנפלד, כל שיח ושיג. אין ספק שלא רק התרבות הפוליטית השונה, אלא גם המכשול הלשוני היה להם לרועץ. אישים כקורט בלומנפלד, שכוחם הפוליטי נשען במידה מרובה על כישרונם הרטורי בגרמנית, הפכו כמעט לאילמים.³⁸ אך הם לא ויתרו על רצונם להשפיע על פי דרכם על המערכת הפוליטית והקימו מפלגה פוליטית משלהם, עלייה חדשה, כדי ליישם ביישוב את ערכיהם הפוליטיים המיוחדים. עיתונו

37 חגית לבסקי, בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה, ירושלים 1990; הנ"ל (לעיל), הערה 29).

38 הנ"ל, 'מדוע נעדרה יהדות גרמניה משורת המנהיגים בציונות וביישוב?', הרצאה בקונגרס העולמי החמישה־עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"ט.

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

של ארגון יוצאי מרכז אירופה היה למעשה לשופרה של המפלגה.³⁹ מפלגה זו לא האריכה ימים למעלה משש שנים, והמוצא לתסכולם הפוליטי של עולי גרמניה מצא פורקן בהתמדתו של עיתונם זה, שעורכיו ביקשו לראות בו את ממשיכו של ה־*Jüdische Rundschau*. פעילותם של עולי גרמניה במערכת הפוליטית היישובית, ומאוחר יותר במדינת ישראל, הצטמצמה לתחומי המשפט והפיננסים, והיה ניגוד בולט בין התפקיד המרכזי שמילאו בכלכלה ובתרבות לבין זה שמילאו בתחום הפוליטי. בארצות הברית נהנו המהגרים מעובדת היותה של אמריקה בעלת מסורת בקליטת הגירה והתקבלו ללא הסתייגויות מיוחדות, כיסוד נוסף ולגיטימי בחברה רבגונית. יתר על כן, בשעה שבכל ההגירות הקודמות שלטו ארגוני המגור השלישי במערכת הקליטה, הרי לראשונה במקרה שלפנינו הופעלה מערכת לאומית לתיאום בין הארגונים החברתיים לבין הממשלה. ב־1934 הקימו הארגונים היהודיים, בראשות הג'וינט, את ה־National Coordinating Committee (ועדת התיאום הלאומית), וב־1938 הקים הנשיא רוזוולט את The President's Advisory Committee on Political Refugees (ועדת הייעוץ הנשיאותית) לשם קישור בין הארגונים הפרטיים לבין הוועדה הבין־ממשלתית לפליטים שהוקמה בוועידת אויאן.⁴⁰ ההכרה במהגרים כפליטים הזכאים לסיוע מיוחד עודדה אותם גם להתארגן כ'לנדסמנשפט' כבר ב־1934 בהישענם על מועדונים יהודיים גרמניים שנוסדו כבר בשנות העשרים כדי לקדם את קליטתם הכלכלית־חברתית וייסדו – כפי שכבר צוין לעיל – את עיתונם *Aufbau*. ב־1941 הוקמה The American Federation of Jews from Central Europe (הפדרציה האמריקנית של יהודי מרכז אירופה). אך במקביל לארגוני העזרה העצמית הם התמידו בתהליך הצטרפותם לארגונים אמריקניים שונים. הם רכשו במהרה את השפה האנגלית, התרועעו עם ותיקים ומיהרו, למרות הקשיים, להעפיל בסולם הכלכלי, בעיקר בזכות הצעירים והנשים במשפחותיהם.⁴¹ הקרבה היחסית (יחסית למצב בארץ ישראל) בין אורחות החיים שמהם נותקו בגרמניה לבין אורחות החיים באמריקה בוודאי הקלה על תהליך זה, ונחישותם להשתלב ולהיעלם במרחב האמריקני הכללי סייעה בכך. בבריטניה סבלו המהגרים מחשדנות החברה הסובבת, במיוחד עם פרוץ המלחמה,

Yoav Gelber, 'Deutsche Juden in Politischen Leben des Jüdischen Palästina, 1933–1948', *Leo Baeck Institut Bulletin* 76 (1987), pp. 51–72; יעל ישי, "עלייה חדשה" ובעיית החברות הכפולה במפא"י, הציונות ו (1981), עמ' 241–273; רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל אביב 1990.

Guide to the Papers of Joseph Perkins Chamberlain (1873–1951), 1933–1951, YIVO Institute for Jewish Research Archives (New York), Record Group 278

German-Jewish Club, LBINY, AR 6466; American Federation of Jews from Central Europe, Inc., *Ten Years, 1941–1951* (New York), LBINY

חגיית לבסקי

ומחששות היהודים הוותיקים, שניסו לסלק ככל האפשר כל חשד או חשש שהמהגרים החדשים גורמים צרות. הסתייגותה של האליטה היהודית הוותיקה הייתה בוודאי הרקע לזוהרות הרבה שנקטו המהגרים בבואם להתארגן לשם הקלת קליטתם, ולנטייתם החזקה להתגורר בלונדון ברבעים משלהם. המהגרים החדשים הפנימו את היחס אליהם כאל פליטים לא רצויים, התלויים ברצונם הטוב של המוסדות הכלליים והיהודים. בהיותם, למרבה הפרדוקס, 'נתיני אויב', הם השתדלו להסתיר את עצמם ואת זהותם, ואילו הארגונים היהודיים נאלצו לפעול באווירה עוינת מצד הרשויות והחברה.⁴² The Jewish Refugees Aid Committee (הוועד לפליטים יהודים), שהקים אוטו שיף (אחינו של יעקב שיף האמריקני) בשנת 1933, שינה ב-1938 את שמו כדי להימנע מן התואר 'פליטים', ונקרא עתה German-Jewish Aid Committee (ועדת הסיוע הגרמנית-יהודית), אך לאחר פרוץ המלחמה, כדי למחוק את שם התואר 'גרמני', הוחזר השם הראשון על כנו. תמורות אלה מייצגות מגמות רבות אחרות בהתארגנותם של יהודי אנגליה נוכח ההגירה, ומסמלות את חוסר ביטחונם ואת חששותיהם מפני הפליטים מגרמניה.⁴³ הפליטים עצמם, שהועמדו שוב ושוב נוכח אי-התקבלותם ואף גירושיהם, הפנימו את זהותם כפליטים בלתי רצויים. ארגון העצמי, The Association of Jewish Refugees (AJR) (אגודת הפליטים היהודים), הוקם רק סמוך לסיום המלחמה, ללא אזכור מוצאם הגרמני. עיתונו של הארגון, שנשא את שמו, החל להופיע רק ב-1946, וכמובן באנגלית ולא בגרמנית. תכליתו העיקרית הייתה לעקוב אחרי תהליך ההשתלבות בחברה האנגלית והיהודית-אנגלית ולקדמו.⁴⁴

או ועתה: היסטוריה וזיכרון של ההגירה והקליטה – ייחוד המקרה הישראלי אפשר להניח שהמפגשים הראשונים בין המהגרים לבין ארצות הקליטה היה בהם הרבה מן המשותף נוכח אופיים של המהגרים, תרבותם ומורשתם. בכל שלוש הארצות סבלו המהגרים מירידה במעמדם החברתי והכלכלי. בכל שלושת המקרים הם התעקשו במאבקם לעלות בסולם החברתי והכלכלי, ולמרות הקשיים ההתחלתיים לא ויתרו על

42 על הטראומה של מעצרו ושליחתם למחנות נכתב רבות, ראו, למשל, Ronald Stent, *A Battered Page? The Internment of 'His Majesty's Most Loyal Enemy Aliens'*, London 1980

43 המקורות לעובדות אך לא לאינטרפרטציה: Ami Zahl-Gottlieb, *Men of Vision: Anglo-Jewry's Aid to Victims of the Nazi Regime, 1933-1998*, London 1998; CBF sources – addresses and budgets; Council for German Jewry sources; Jewish Refugee Committee sources – all in WLL; גרנוויל, השילוב (לעיל, הערה 36).

44 AJR Information 1, 1946

עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה

רמה גבוהה של פעילות ושל צריכה תרבותית. בכל המפגשים עם האוכלוסייה היהודית המקומית אפשר למצוא הסתייגות הדדית בין המהגרים לבין רוב האוכלוסייה המזרח אירופית. ואולם, נראה שההבדל בין ארצות הקליטה בזמן ההגירה ובתנאים היה מכריע יותר. אפשר לקבוע שארץ ישראל ובריטניה מייצגות שני קצוות בציר הקליטה. אמנם המהגרים לארץ ישראל סבלו מירידה ברמת חייהם, אך נוכח גילם הצעיר והתואם בין כישוריהם לבין צרכיה של הארץ הייתה ירידה זו מתונה יחסית. לכך יש להוסיף שהעולים לארץ לא באו מלכתחילה מקרב השכבות האמידות ביותר, ועם זאת הם באו בזמן שעוד אפשר היה להוציא רכוש מגרמניה. זאת בניגוד למהגרים לארצות האחרות, שהגירתם באה לאחר אובדן מעמדם ורכושם, ובלי יכולת לייצא את מה שנותר בידם. בארץ ישראל לא היה עוד מעמד בורגני מבוסס כדרך שהיה קיים הן באנגליה והן בארצות הברית, ולכן דימויו העצמי של המהגר, אף אם ירד ברמת חייו, לא נפגע כדרך שנפגע בארצות האחרות.

מנגד, העולים לארץ סבלו ללא ספק מהלם תרבותי נוכח התרבות המקומית, שהייתה תערובת של יסודות מזרח תיכוניים ומזרח אירופיים, ונתפסה על ידם כנחותה לאין ערוך מן התרבות שהביאו עמם. זאת לעומת מפגשם של המהגרים עם ארצות הברית ועם בריטניה, מדינות מערב מודרניות ומפותחות, שתרבותן אמנם שונה אך לא באותה מידה ובוודאי לא בדרגתה, מנקודת ראותם של המהגרים.

ארץ ישראל נתייחדה גם כשדה פעולה פוליטי שבו נתקלו המהגרים השאפתניים במחסום תרבותי-פוליטי ולשוני במידה שלא נמצאה באף ארץ אחרת. ציפיות ואכזבות פוליטיות מעין אלה שחוו המהגרים בארץ ישראל לא היו כמובן רלוונטיות כלל בארצות אחרות, שבהן לא היה לקהילה היהודית מעמד בפוליטיקה המדינתית. אך גם אם נתעלם מן הממד הפוליטי, עולי גרמניה בארץ הפגינו מידה גדולה של ביטחון עצמי בייחודם וברצונם להשפיע, וממילא חוו גם תסכול שלא היה מנת חלקם של המהגרים לארצות אחרות.

ייחוד זה במפגש התרבותי, יחד עם השפעתם של העולים על הכלכלה והתרבות העילית המקומית, הניבו תודעה עצמית חדורה ביטחון עצמי של מי שהגיע ממרום התרבות המערבית והעשייה הציונית, שתרומתו למפעל הציוני הייתה קריטית, ואשר לא הוכרה דיה ולא מצאה ביטוי פוליטי מספק. הפעילות האינטנסיבית היום, שמטרתה להעלות על נס את תרומתם של עולי גרמניה בארץ ולראות בבני עולים אלה ובנכדיהם נושאים של מורשת בעלת פוטנציאל לשינוי פני החברה בישראל, היא תולדת אותו צירוף של ביטחון ותסכול שנולד במפגש ההיסטורי. כך גם במקרה האנגלי אפשר לראות את תרבות הזיכרון כתולדה של תחושת הרדיפה והפליטות שציינו את המפגש ההיסטורי. המקרה האמריקני, שבו נעלמה למעשה התודעה העצמית של המהגרים היהודים מגרמניה, מלמד גם הוא על הקשר שבין המפגש ההיסטורי שלא היה בו ממד

חגית לבסקי

ייחודי ובולט שציין את המהגרים מגרמניה (להוציא כמובן את תשומתם בתרבות העילית) לבין טיפוח תרבות הזיכרון.

לתרבות הזיכרון של המהגרים מגרמניה יש אפוא בסיס איתן בהיסטוריה של הגירתם ושל קליטתם, ושלושת המקרים שנדונו כאן מייצגים שלושה טיפוסים מפגש, ששונותם נבעה מהבדלים בטיבם של המהגרים, בזמן הגירתם ובתנאים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים בארצות המקלט. כל אלה יצרו מפגשים מסוגים שונים, למרות הרקע המשותף להגירה ולמהגרים. ארץ ישראל ובריטניה מייצגות שני קצוות של מפגש טעון, בעוד שבארצות הברית ההיסטוריה שייכת להיסטוריה. לכן בארץ ישראל ובבריטניה חי ופעיל הזיכרון ההיסטורי, אם כי בדרכים ולמטרות שונות. אך בעוד שבבריטניה יש מעין סיכום וסגירת מעגל שפניו אל העבר, במקרה הישראלי, כפי שציינתי בפתיחת דברי, המשימה בהנחלת המורשת היא לתקן את העוול ההיסטורי שנעשה – מנקודת ראות ציונית – לעלייה ה'יקית' בעלייה החמישית לעומת העליות ה'חלוציות', מצד אחד, ולראות במורשת המרכז אירופית נכס בעל חשיבות סגולית הרלוונטית לחברה הישראלית העכשווית, מצד שני.